

ԱՌԱՋԱԲԱՆ

«... ոչ է պատմութիւն ճամարիս
առանց ժամանակագրութեան»:

Մ. ԽՈՐԵՆԱՅԻ

Հայ գրականությունն ավելի քան մեկ և կես հազարամյա պատմություն ունի: Պատմագրական աշխատությունները հանդես եկան դեռևս հայ գրականության արշալույսին, երբ վերջինս ավելի լայն հասկացողություն էր և ընդգրկում էր նույնիսկ գեղարվեստական գրականության շատ տարրերը:

Մոտ 14 դար (V—XVIII) անցյալ ունեցող միջնադարյան հայ պատմագրությունը, մեծ մասամբ փոթորկահույզ ժամանակների արտահայտություն լինելով, միջոց չէ, որ վերելք է ապրել: Պատմագրությունը բացառիկ թափ է ստացել V, XIII և մասամբ XVII դարերում և դրան հակառակ անկում ապրել երկրի քաղաքական պատմության ամենամուսուլ ժամանակներում՝ ինչպիսիք էին VIII և հատկապես XIV—XVI դարերը:

Եթե բացառենք Մ. Խորենացու «Հայոց պատմությունը», որն առաջին փորձն էր հայոց պատմության սիստեմատիկ շարագրության, ապա հայ պատմագրությունն ընդգրկել է նշանավոր եղելությունների, ժամանակի որոշ սահմաններում տեղի ունեցած անցուղարձների և կամ առավել խոշոր ֆեոդալական տների պատմությունը (Եղիշե, Ղ. Փարպեցի, Սեբեոս, Ղևոնդ, Թ. Արծրունի, Կ. Գանձակեցի, Ստ. Օրբելյան և այլն):

Պատմագրության մի տեսակն է ժամանակագրությունը, տարեգրությունը, որոնք նույնքան հին են, ինչպես և պատմիչների աշխատությունները: Ժամանակագրությունը, ինչպես և տարեգրությունը պատմական առանձին եղելությունների հաջորդաբար շարադրելու մի ձևն է, առանց կապակցության, քննության և նյութն ամբողջականացնելու դիտավորության: Ի տարբերություն պատմիչների երկերի, ժամանակագրության մեջ քննության ենթակա նյութը չի տրված իր ներքին պատճառական վապի մեջ, կուռ ամբողջականությամբ, ինչպես և այստեղ չենք գտնում, ընդհանուր առմամբ, հեղինակի վերաբերմունքը տեղի ունեցած իրադրությունների և նրանց մեկնաբանման նկատմամբ: Ժամանակագրությունը դժպքերի հիշատակությունից այն կողմ չի անցնում: Սակայն միշտ չէ, որ ժամանակագրությունը պատմական իրականությունն է արտահայտել, ժամանակի հեռ փոխվել է նաև նրա բովանդակությունը:

Հնում, և այնուհետև երկար ժամանակ, ժամանակագրությունները վերաբերում էին գերազանցապես Ադամին և նրա հաջորդներին, դարազրույց կազմող դեպքերին, նահապետներից մինչև հեղինակին հայտնի որևէ դեպքի միջև ընկած տարիների քանակին և այլն:

Հայկական ՍՍՌ Մինիստրների Սովետին կից Պետական Ձեռագրատանը

(Մատենադարան) հիմա էլ գտնվում են մի քանի տասնյակի հասնող նման ժամանակագրություններ, որոնց երբեմն կցված են հայ, պարսից և այլ թագավորների ժամանակագրական սահմաններին վերաբերող տեղեկություններ, իսկ հետագայում կազմած ժամանակագրությունները, նախքան պատմական տեղեկություններին անցնելը, հաճախ տալիս են նաև այդ մասը: Մեզ հասած ամենահին ժամանակագրության միակ օրինակը մնացել է VII դարից¹ V—XI դարերում հայ պատմագրության մեջ գերազանցապես գերիշխում են պատմիչները՝ իրենց ամբողջական երկերով: XI դարից հետո է, որ հաճախանում են ժամանակագրությունները և տարեգրությունները (Մ. Ուռհայեցի, Ս. Անեցի, Ս. Գունդստաբլ, Հեթում Բ. և այլն): Ավելին, XIII դարում հանդես են գալիս հեղինակներ (Վ. Արևելցի, Մխ. Ալուրվանեցի, Մխ. Անեցի և այլն), որոնց աշխատությունները շնայած կրում են պատմություն անունը, սակայն ըստ էության դրանք պատմություններ չեն: XIV դարից մինչև XVI դարը մեր պատմագրության մեջ հանգես չեկան պատմական լուրջ աշխատություններ: 300 տարվա ընթացքում հայ պատմագրության մեջ կարելի է նշել միայն Թովմա Մեծտիեցու անունը, որի երկը նույնպես ավելի մոտ է ժամանակագրության, քան թե կոտ պատմության: Հակառակ այս բանին, այդ նույն դարերում պատմագրության մեջ գերիշխող էին հայտնի և անհայտ հեղինակների բազմաթիվ ժամանակագրությունները, որոնց մեջ գրի են առնվել անցյալ կամ գերազանցորեն ժամանակակից դեպքերը, մեծ մասամբ տվյալ գավառի, քաղաքի, գյուղի, վանքի շրջակայքում տեղի ունեցած եղելությունները, որոնցից առավել ապավորիչները ենթարկվել են նաև գրական մշակման: XVII դարում թեև հայ պատմագրությունը նույնպես վերելք ապրեց և թողեց զգալի չափով պատմական աշխատություններ՝ Առ. Դավրիժեցի և այլն, սակայն սրանց կողքին ժամանակագրությունները դարձյալ զգալի քանակություն էին կազմում, լրացնում նրանց պակասը:

Այն հարցը, թե ինչու՞ հատկապես XIV—XVI դարերում հայ պատմագրությունը հանդես եկավ քացառապես ժամանակագրությունների կերպարանքով, անհիմն չէ: Այդ երևույթը ունի սոցիալական և քաղաքական խոր պատճառներ: Դրա գլխավոր պատճառը պետք է փնտրել հենց ֆեոդալական կարգերի մասնատվածության մեջ, որը սովորական երևույթ էր ընդհանրապես, իսկ առավելապես հայկական իրականության համար, մասնավորապես, երբ խոսքը վերաբերում է XIV—XVI և հետագա երկու դարերին, երբ Հայաստանում կենտրոնաձիգ պետական տեւական և ուժեղ իշխանության փոխարեն իրար ետևից հանդես էին գալիս մանր, անկայուն, այն էլ օտար նվաճողների իշխանություններ:

Ինչպես հայտնի է, մեր պատմիչներն իրենց աշխատություններում տվել են գերազանցապես ֆագավորների և նախարարական առանձին տների քաղաքական պատմությունները, ելնելով իրենց ժամանակի իշխող այն մտայնությունից, թե պատմությունը կերտում են թագավորները և իշխանները, որոնց գործունեությունն արտահայտում էր լոկ աստծու կամքը: Հենց այս մտայնություն է արտահայտել Կ. Գանձակեցին. վերջինս անդրադառնալով իրենից առաջ ապրած պատմիչներին, գրում է. «Բայց իւրաքանչիւր ոք յառաջին աշխատասիրացն եգիտ տեղի ինչ բուռն հարկանելայ, կամ թագաւոր երևելի և

¹ ՇԱՀԱՆՈՒՆ ժամանակագրութիւն յօրինեալ յէ գարու: Վենետիկ, 1804:

կամ նահապետութիւնը ազգաց յայտնի: Իսկ մեր յայտմ յամենայնէ թափուր եղեալ. զի թագաւորութիւնն վաղ ուրեմն բարձեալ, Արշակունին և Բագրատունին, և իշխանքն ոչ ուրեք երևեալ Հայկազնի, բայց թէ ուրեք ուրեք ղօղեալք և թաքուցեալք յօտար աշխարհի... վասն որոյ աղաչեմք զկնի եկեալսդ ոչ աղարտել աշխատութիւնս մեր, որպէս անուամունք...»¹

XIV—XVIII դարերում Արշակունիների, Բագրատունիների, Ռուբինյանների շրջանից ինչպես և Ֆեոդալական խոշոր տներէց մնացել էին սոսկ հիշողութիւններ: Հայ ժողովրդի բախտը այս դարերում գտնվում էր թաթար էմիրների, թուրքմեն միրզաների, օսմանյան փաշաների, պարսիկ խաների և նրանց կամակատարների ձեռքին, որոնց պատճառած քմահաճ ասպատակութիւնների, կամալականութիւնների, բռնութիւնների, ավերի ու թալանի պայմաններում ոտնահարվում էին նաև հայ ժողովրդի հոգևոր կյանքը, նրա էթնիկական, կրոնական զգացմունքները և բնակչութիւնը հալածվում էր դարավոր հայրենիքից:

XIV—XVIII դարերի ժամանակագրութիւններն ու հիշատակարանները արտահայտում են այդ շրջանի տխուր և դառնագին ոգին:

Հայ ժողովրդի այդ դառն անցյալի մասին այսպես է գրել «Պրավդա» թերթը.

«Հայաստան... ով չգիտե այդ ժողովրդի ողբերգական և կոշմարային անցյալը: Գտնվելով երկու աշխարհների և երկու աշխարհամասերի՝ Եվրոպայի և Ասիայի սահմանի վրա, լինելով Հին Արևելքի երբեմնի հզորագույն երկրներից մեկը, Հայաստանը եղել է անվերջ ճակատամարտերի և ասպատակութիւնների թատերաբեմ: Մի նվաճողին փոխարինում էին մյուսները: Սրով ու մրրկելով սրանում էին երկրի վրայով հոնները, պարսիկները, հռոմեացիները, արաբները, բյուզանդացիները, սելջուկները, մոնղոլները և օսմանցիները: Հազիվ էր ժողովուրդը ուշքի գալիս մի ավերիչ փոթորիկից, երբ վրա էր հասնում նորը: Եվ նորից կործանվում էին գյուղերը, քաղաքները, կործանվում էր կուլտուրան, ոչնչանում էին աշխատավոր հայերը: XIV դարի վերջին Հայաստանը վերջնականապես բաժանվեց Միջին Ասիայի տերիտորիայի վրա պայքարող պետությունների միջև: Հայ ժողովրդի պաւմության մեջ վրա հասան ամենից ավելի մռայլ ժամանակները»:² (Ընդգծումը մերն է— Վ. Հ.):

Հինդ հարյուր տարի, աննշան ընդմիջումներով Հայաստանը ամեն կողմից ոտնատակ էր տրվում թուրք-թաթարական և պարսկական՝ սուլթանների, շահների, էմիրների, փաշաների ու խաների կողմից: Այս դժոխային վիճակում մարդիկ կորցրել էին ոչ միայն տնտեսական, այլև քաղաքական, կուլտուրական դարձացման նվազագույն պայմանները, պահպանելով միայն վաղվա նկատմամբ իրենց հույսերը, ճիգեր թափելով ազատութեան համար:

Հենց այդ վիճակը շատ բնորոշ ձևով արտահայտվել է Առ. Դավրիժեցու տրտմանքի մեջ.

«...ազգս մեր յաւարառուաց և ի գերչաց և ի հարկապահանջողաց ցիր և ցան եղեալ են, կոշկոճեալ և կաշկանդեալ, տառապեալ և կապեալ յաղքատութեան... և հազիւ ամենայն ոք զապրուստ իւրոցն կենաց հայրաքէր, ոչ գտաք

¹ «Գաղտնութիւն Հայոց. արարեալ Գերգիտի վարդապետի Գանձակեցւոյ» Թիֆլիս, 1909, հեղինակի առաջարանը, էջ VII—IX: Հմմտ. Խաչատուր Գեղառեցի—«Ողբ վասն իշխանաց» Զեռ. № 425, էջ 345ա—346ա:

² 1935 թ. նոյեմբերի 28-ի, № 327 (6573) առաջնորդող:

գիտող այլ այնպիսի, որ զի ընդ պատմութեան և թուականն ևս ծանուցեալ էր»:¹ (Ընդգծումը մերն է— Վ. Հ.):

Ավելին, նույն Առ. Դավրիժեցին ոչ միայն պատմութեամբ հետաքրքրվող մարդ չի գտել, այլև «տգիտութեամբ խոստանացեալ և կորդացեալ էր ազդս Հայոց, և ոչ միայն ոչ ընթեռնուն, այլև ոչ զղիրս գիտէին, և ոչ զզօրութիւնս գրոց. վասն զի անպիտանացեալ էր դիրքն յաշս մարդկան, և իբրև զկոճղես փայտից անկեալ յանկեան ուրեք՝ լցեալ հողով և մոխրով»:²

Քաղաքական այդպիսի երբրուն և հարափոփոխ պայմաններում չէր կարող հանգես գալ որեւէ պատմիչ, որ կարողանար այդ ընդհանուր վայրիվերումներէ մեջ գտնել տեղի ունեցող դեպքերի պատճառական կապը և պատմական օրինաչափութիւնը, վեր բարձրանար իրեն ժամանակից և պատմական եղելութիւնները շարադրել որպես մի ամբողջական երկ: Այս դարերի ժամանակագիրներն իրենք արտահայտութիւնն էին իրենց ժամանակի հասարակական-քաղաքական իրականութեան: Հենց այդ պատճառով էլ մեզ հետաքրքրող դարերում պատմագրութիւնը ժամանակագրութիւնների բնույթ ստացաւ, որոնք մեծ մասամբ լրացնում են այդ շրջանի պատմութեան վերաբերյալ մեր գիտելիքները:

Ի միջի այլոց դրանով պետք է բացատրել, թե ինչու XI—XIII դարերի ժամանակագրութիւններն ավելի հարուստ բովանդակութիւն տնեն, քան հաջորդ դարերի ժամանակագրութիւնները, որոնք երբեմն իրենցից ներկայացնում են ժամանակագրական առանձին հատվածներ միայն:

* * *

Հայ ժամանակագիրների երկերը հրատարակելու գործում քիչ աշխատանք չի տարված: Պատմիչների երկերին զուգընթաց հրատարակվել են ինչպես ժամանակագրութիւնների և տարեգրութիւնների ընդարձակ (Մ. Ուստայեցի, Ս. Անեցի, Ս. Գունդուտալ և այլն), այնպես էլ համեմատաբար մանր բնագրեր (Ստեփաննոս Օրբելյանին և Հակոբ Հիսուաին վերագրված, Անանուն, Անդրեաս Նվդուկեցի և այլն): Վերջիններս հրատարակված են առանձին, մամուլում կամ այլ նյութերի հետ միասին:

Մանր ժամանակագրութիւնները ի մի հավաքելու և որպես ամբողջական հավաքածու հրատարակելու ուղղությամբ շատ քիչ աշխատանք է տարված: Մեզ հայտնի է, որ դեռ ոչ շատ հեռու անցյալում, առանձին հեղինակներ ժամանակագրական մանր հատվածները կորուստից փրկելու նկատառումով հավաքել են և կցել իրենց աշխատութիւններին: Այդպես վարվել են մասամբ Գր. Կամախեցին³ և մեծ չափով Առ. Դավրիժեցին⁴:

Ավելի ուշ, XIX դարի երկրորդ կեսին, Ղ. Փիրզալեմյանն իր շրջագայութիւնների ժամանակ ձեռագրերից հավաքել է նրանց հիշատակարանները և մասամբ մանր ժամանակագրութիւնները, որոնք, սակայն, ձեռագիր վիճա-

¹ «Պատմութիւն Առաքել վարդապետի Դաւրիժեցւոյ» Վաղարշապատ, 1896, հեղինակի առաջաբանը, էջ 3:

² Նույն տեղում, էջ 255:

³ «Ժամանակագրութիւն Դրեզդեր վարդապետի Կամախեցւոյ կամ Դարանաղեցւոյ», հրատ. Մ. վ. Նշանեան, Երուսաղէմ, 1915, էջ 3—13:

⁴ «Պատմութիւն Առաքել վարդապետի Դաւրիժեցւոյ», էջ 620—650:

կում գտնվում են Մատենադարանում և որոնց աննշան մասն է հրատարակվել Գ. Աղանյանցի կողմից:

Իսկ Գ. Այիշանի «Հայապատում»-ը և Սամ. Անեցու ժամանակագրության առընթեր հավելվածը՝ չի կարելի այդ տիպի հավաքածուների շարքը դասել, որովհետև վերջիններս ոչ այնքան ժամանակագրական, որքան պատմական նյութերի հավաքածու են:

Ժամանակագրական նյութերի հավաքածու հրատարակելու առաջին փորձը կատարել է Գ. Աղանյանցը: «Դիւան Հայոց պատմութեան» շարքի Ժ հատորը՝ այդպիսի նյութերի հավաքածու է: Սակայն չի կարելի չնկատել, որ Աղանյանցը ոչ թե տեղական աշխատանք է կատարել բնագրերը հավաքելու, մշակելու և հրատարակելու ուղղությամբ, այլ Փիրղալեմյանի և ուրիշների հավաքած նյութերից ինչ որ ձեռքի տակ ունեցել է՝ այն էլ հրատարակել է: Այդ պատճառով էլ նրա կողմից կատարված աշխատանքը հայագիտության մեջ դրական երևույթ չի ներկայացնում, այնուամենայնիվ ամբողջական հավաքածու չէ:

Մեր նպատակը եղել է ժամանակագրական մանր բնագրերը ի մի հավաքելով հրատարակել, որպես ամբողջական հավաքածու, որի առաջին հատորը կազմում են առաջարկվող նյութերը: Թե ինչքանով է այդ մեզ հաջողվել, ցույց կտա քննադատությունը: Սույն հավաքածուի նյութերը հավաքել ենք Հայկական ՍՍՌ-ի Մինիստրների Սովետին կից Ձեռագրատան (Մատենադարան) հարուստ ֆոնդերից: Այդ բանի համար օգտվել ենք Մատենադարանի աշխատակիցների կողմից կազմած բիբլիոգրաֆիկ մատյանից: Սակայն եղան առանձին նյութեր, որոնք մեզ հանդիպեցին մեր որոնումների ժամանակ, պատահական կերպով (օրինակ՝ Բարսեղ Արճիշեցու, Մովսես Արծիշեցու և այլոց ժամանակագրությունները):

Առաջարկվող ժողովածուի համար նյութեր հավաքելու նպատակով 1949 թվի ամռանը ստուգեցինք Մոսկվայի Լենինի անվան Պետ. Հանրային գրադարանի, Լենինգրադի Ս. Շչեդրինի անվան Պետ. հանրային գրադարանի, ՍՍՌՄ Գիտությունների Ակադեմիայի Արևելագիտական ինստիտուտի, հայկական ձեռագրերի ֆոնդերը, դժբախտաբար մեր որոնումներն իզուր անցան: Ընկ. Լ. Խաչիկյանի միջոցով հմացանք նաև, որ Վրացական ՍՍՌ-ի Զանաշիայի անվան Պետական թանգարանի ձեռագրերի բաժնի հայկական ֆոնդում սույն թեմային վերաբերող նյութեր նույնպես գոյություն չունեն:

Առաջարկվող ժողովածուն, որը կազմում է առաջին հատորը, ընդգրկում է XIII—XVIII դարերի հայտնի և անհայտ հեղինակների գործերը, որոնք հրատարակվում են գերազանցապես առաջին անգամ: Զուտ կաթողիկոսներին վերաբերող ժամանակագրական տեղեկությունները չեն մտնում սույն ժողովածուի մեջ, քացառությամբ մի փոքրիկ հատվածի, որը Կիլիկիայի մի քանի կաթողիկոսների ինքնագիր տեղեկություններ են: Մանր ժամանակագրությունները ի մի հավաքելու նկատառումով սույն ժողովածուի մեջ ընդգրկել ենք մամուլում, առանձին և այլուր լույս տեսած բնագրերը (Անդրեաս Եվդոկեցու, Հակոբ Հիսուսիին և Ատ. Օրբելյանին վերագրված ժամանակագրությունները և այլն):

¹ «Մամուլի քահանայի Անեցու հաւաքածունք ի զբոց պատմագրաց», Վաղարշապատ, 1893, էջ 185—243:

² Թիֆլիս, 1912 թ.:

Ներկա հատորը հավակնություն չունի վերոհիշյալ դարերի ժամանակագրությունների հավաքման աշխատանքները սպառել: Ընդհակառակը, երկրորդ հատորի համար շարունակվում է աշխատանքը, որտեղ ընդգրկվելու են թեև միևնույն ժամանակաշրջանի, սակայն ավելի ընդարձակ ժամանակագրության բնագրերը (Անանուն, Դ. Բաղիշեցի և այլն), ինչպես գրական մշակման ենթարկված ժամանակագրությունները (Մովսես Արծկեցի և այլն), ախպես էլ միջնադարյան հայ ուղեգրությունները (Մարտիրոս Երզնկացի, Մինաս երեց և այլն):

Եթե XIV—XVI դարերին վերաբերող պատմական աշխատություններ չկան, բացառությամբ Թովմա Մեծոփեցու, ապա հասկանալի է վերոհիշյալ ժամանակաշրջանի ժամանակագրությունների և հիշատակարանների հրատարակման դիտական նշանակությունն ու կարևորությունը:

Առաջին հատորում տեղ գտած նյութերը վերաբերում են ոչ միայն հայ ժողովրդի պատմությանը բուն Հայաստանում, այլև հայկական գաղութներում, ինչպես նաև Անդրկովկասյան ժողովուրդների պատմությանը:

Ուսումնասիրողները այստեղ կգտնեն Հայաստանի, հայ ժողովրդի քաղաքական պատմությանը վերաբերող այնպիսի տեղեկություններ, որոնք մինչև հիմա այդպիսի մանրամասնություններով մեզ հայտնի չէին, ասենք Կարա-Կոյունլու և Ակ-Կոյունլու թուրքմեն ցեղերի պայքարը XV դարի 60-ական թվականներին (XI ժամանակագրություն), Ակ-Կոյունլուների պայքարի որոշ մանրամասնությունները Ուղուր Հասանից հետո (XIII ժամանակագրություն), XVI դարի սկզբին Շահ-Իսմայիլի և Ակ-Կոյունլու Ալվանդի պայքարը Հայաստանում և քաղաքական այլ դեպքեր Տուրուբերանում (Բարսեղ Արճիշեցու տարեգրություն) և այլն, և այլն:

Մակայն քաղաքական անցուղարձեքին վերաբերող տեղեկություններն այսքանով չեն վերջանում, ընդհակառակը, այդպիսիք շատ են, որոնք վերաբերում են Հայաստանի զանազան վայրերում և հայկական գաղութներում հանդես եկած տեղական իշխանների, բեկերի, փաշաների և այլոց անլուր կամայականություններին, բռնություններին, սպանություններին, ասպատակություններին, ավերածություններին...:

Հայկական երկու գաղութներում՝ Վալախիայում XVI դարի կեսին (VIII ժամանակագրություն) և Նոր Զուղայում XVII դարի 40-ական թվականներին (Իսահակ վարդապետի ժամանակագրություն), տեղի ունեցած սոցիալական և դասակարգային պայքարին վերաբերող հետաքրքիր տեղեկություններ կան: Այդ տեղեկությունները ոչ միայն որոշ մանրամասնություններ են ավելացնում մեզ արդեն հայտնի դեպքերին, այլև հիմքեր տալիս այդ հարցերը քննել նոր լույսի տակ: Խիստ կարևոր տեղեկություններ են պահված Խաչատուր Կաֆայեցու տարեգրության մեջ Ղրիմի պատմության վերաբերյալ:

Հետաքրքիր տեղեկություններ կան Հայաստանի պատմական աշխարհագրության, բարձրագույն տնտեսության և այլ հարցերի վերաբերյալ: Քիչ չեն բնական երևույթներին, պատահարներին վերաբերող վկայությունները (արևի խավարում, երկրաշարժներ և այլն):

Բնագրերում հանդես են գալիս պատմական նոր անձնավորություններ, նոր հեղինակներ և այլն և այլն:

Առաջարկվող ժողովածուն գիտական նշանակություն ունենալուց բացի, ունի նաև դաստիարակչական նշանակություն: Ինչպես ասել ենք, ժողովածուի

նյութերն ընդգրկում են քաղաքական անկայուն և երերուն ժամանակաշրջանի զանազան եղելություններ, մի ժամանակ, երբ թվում էր թե հայ ժողովրդի կյանքը երեկոյանում էր: Ընթերցողը ծանոթանալով այդպիսի բնագրերի հետ, երախտապարտ շնորհակալության առաջին խոսքն ուղղում է բոլշևիկների պարտիային, Սովետական պետությանը, մեծ առաջնորդներ Լենինին և Սաալինին, հայ ժողովրդի դարավոր տառապանքներին վերջ տալու և նրան զարգանալու, ստեղծագործելու, վերամիավորելու պայմաններ ստեղծելու համար:

* * *

Առաջարկվող ժողովածուի բնագրերի օգտագործումը հեշտացնելու նկատառումով, յուրաքանչյուրի ներածական մասը և ծանոթագրությունները տրված են բնագրերին կից: Բնագրերի ներածական մասում համառոտաբար տրված են յուրաքանչյուրի ժամանակագրական սահմանները: Անհրաժեշտ փաստեր լինելու դեպքում որոշված են յուրաքանչյուր բնագրի հեղինակը, ժամանակագրությունները կազմելու ժամանակը, օգտագործված աղբյուրները և այլն:

Իսկ ծանոթագրություններում տրված է բնագրերի հավաստի լինելը, առանձին եղելությունների պատմական ֆոնը և այլն: Ծանոթագրություններում օգտագործված է Մատենադարանի ձեռագրերի ֆոնդի անտիպ բազմաթիվ հիշատակարաններ և այլ տեղեկություններ:

Սույն հրատարակության մեջ բնագրերը բերված են հարազատությամբ, բացառելով ակնհայտ սխալները: Փակագրերը, հապավումները, նշանագրերը բաց ենք արել: Ծածկագրերի բացատրությունը տրված է ծանոթագրություններում: Ուղղել ենք կետագրությունը: Բնագրերի ուղղագրությունը փոփոխված չէ՝ օրինակ «ս» փոխանակ «ա» և ընդհակառակը:

Հայկական տարեթիվների և քանակ արտահայտող հասկացությունների մոտ, որոնք արտահայտված են հայկական տառերով, կլոր փակագծերում ավելացրել ենք մեր կողմից գործածվող համապատասխան թվականները և արաբական թվանշաններ: Անկյունավոր փակագծերում ավելացրել ենք հեղինակի կողմից վրիպած կամ բնագրի վնասվելու պատճառով եղծված տառերը և բառերը: Բնագրերի այն բառերը, որոնք չենք հասկացել, մոտը դրել ենք հարցական նշան:

Ուղղահայաց հրեք գծերը ցույց են տալիս բնագրի վնասված լինելը:

Բացի Հեթում Բ.-ի տարեգրությունից մնացած բնագրերի՝ տարբերակների տարբերակվածքներն ամենայն մանրամասնությամբ բերված են տողատակ:

Ժողովածուին առընթեր գտնվում է օգտագործված ձեռագրերի համառոտ բերիւոգրաֆիան, օտար բառերի ցանկը, անվանական և առարկայական ինդեքսները:

Առաջարկվող աշխատության հետ կապված մի շարք հարցեր քննության են ենթարկվել Հայկական ՍՍՌ-ի Գիտությունների Ակադեմիայի Պատմության ինստիտուտի Հին և Միջին դարերի պատմության սեկտորի մի քանի նիստերում, որտեղ սեկտորի աշխատակիցների կողմից կատարված շահեկան դիտողությունները, ինչպես նաև ընկ. Մ. Հասարայանի խմբագրական աշխատանքը ընդունել ենք խորին շնորհակալությամբ:

Վ. Հ.

